

PRZEGLĄD HUMANISTYCZNY

KWARTALNIK • ROK LXII / 2018 • NR 1 (460)

O ROŚLINNYCH HISTORIACH KULTURY PISZĄ:

R. CHYMKOWSKI, A. KOPROWICZ: *Zielony depozyt na czarną godzinę. Banki nasion jako miejsca przyszłości*

P. KORYŚ: *Złote lany, ziemniaczane pola i zagony buraków. Roślinny krajobraz polskiej wsi w perspektywie historii gospodarczej*

M. SALWA: *Pomnik przyrody i przekraczanie antropocentryzmu*

A. WANDZEL: „Listy na liściach”. Medialność roślin w projekcie Grün | Zielony Karoliny Grzywnowicz

S. HERCZYŃSKA: *Czym dziedzictwem są brzozy? Wokół pracy Berlin-Birkenau Łukasza Surowca*

A. KARPOWICZ: *Zielona plama Polski. Naturalizowanie krajobrazu mazurskiego w narracjach turystycznych*

A. GAŃKO, A. WANDZEL: *Chwasty i ruiny. O związkach krajobrazu i pamięci w projekcie Chwasty Karoliny Grzywnowicz*

B. POPLAWSKI: *Kakaowce nad Wisłą? Przyczynek do analizy percepcji roślin egzotycznych w Polsce*

W. PARFIANOWICZ: *Doniczkowa utopia? Rośliny pokojowe w Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej*

B. STANIÓW: *Metafory roślin w kalendarzach przyrodniczych dla dzieci Marii Kownackiej i Marii Kowalewskiej (Razem ze słonkiem i Głos przyrody)*

J. OSIŃSKI: *Józefa Wittlina zapomniana historia roślinna*

Warszawa 2018

PRZEGLĄD
HUMANISTYCZNY

PISMO UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

RADA REDAKCYJNA

Jan Kieniewicz, Ryszard Kulesza, Luigi Marinelli (Rzym),
Andrzej Markowski, Alojzy Z. Nowak,
Józef Porayski-Pomsta, Kinga Siatkowska-Callebat (Paryż),
Paweł Stępień, Dorota Walczak-Delanois (Bruksela), Jerzy Wasilewski,
Andrzej Waśkiewicz, Elżbieta Wichrowska, Nina Witoszek (Oslo)

PRZEGLĄD HUMANISTYCZNY

PISMO UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

KWARTALNIK • ROK LXII / 2018 • NR 1 (460)

Warszawa 2018

REDAKCJA

Tomasz Wójcik (redaktor naczelny)

Grażyna Szelągowska (zastępca redaktora naczelnego)

Lena Magnone (sekretarz redakcji)

*Marta Bucholc, Roman Chymkowski, Karol Hryniewicz, Lech M. Nijakowski, Grzegorz Pac,
Radosław Pawelec, Marcin Poręba, Jagoda Wierzejska, Magdalena Zawisławska*

Redakcja naukowa: *Roman Chymkowski, Agnieszka Karpowicz, Anna Wandzel*

Adres redakcji:

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

www.przegladhumanistyczny.pl

e-mail: przegladhumanistyczny@uw.edu.pl

Redaktor prowadzący: *Dorota Dziedzic*

Redaktor: *Elwira Wyszyńska*

ISSN 0033-2194

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2018

Czasopismo recenzowane

Edycja papierowa jest wersją pierwotną pisma

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy: tel. (48 22) 55-31-333

e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.wuw.pl

SPIS TREŚCI

Roman Chymkowski, Agnieszka Karpowicz, Anna Wandzel – W stronę roślinnych historii kultury. Kilka uwag wstępnych	9
Roman Chymkowski, Agata Koprowicz – Zielony depozyt na czarną godzinę. Banki nasion jako miejsca przyszłości	19
Piotr Koryś – Złote łany, ziemniaczane pola i zagony buraków. Roślinny krajobraz polskiej wsi w perspektywie historii gospodarczej	33
Mateusz Salwa – Pomnik przyrody i przekraczanie antropocentryzmu	45
Anna Wandzel – „Listy na liściach”. Medialność roślin w projekcie <i>Grün Zielony</i> Karoliny Grzywnowicz	63
Sara Herczyńska – Czyim dziedzictwem są brzozy? Wokół pracy <i>Berlin-Birkenau</i> Łukasza Surowca	75
Agnieszka Karpowicz – Zielona plama Polski. Naturalizowanie krajobrazu mazurskiego w narracjach turystycznych	85
Anna Gańko, Anna Wandzel – Chwasty i ruiny. O związkach krajobrazu i pamięci w projekcie <i>Chwasty</i> Karoliny Grzywnowicz	105
Błażej Popławski – Kakaowce nad Wisłą? Przyczynek do analizy percepcji roślin egzotycznych w Polsce	121
Weronika Parfianowicz – Doniczkowa utopia? Rośliny pokojowe w Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej	131
Bogumiła Staniów – Metafory roślin w kalendarzach przyrodniczych dla dzieci Marii Kownackiej i Marii Kowalewskiej (<i>Razem ze słonkiem i Głos przyrody</i>)	145
Jakub Osiński – Józefa Wittlina zapomniana historia roślinna	161

Z WARSZTATU HUMANISTÓW

Agnieszka Więckiewicz – Zachowanie ulotnego. Strategie archiwizowania w <i>Pannie Liliance</i> Ryszarda Schuberta	171
Wacław Forajter – Strzelba Sienkiewicza. Wstęp do badań nad praktykami myśliwskimi autora Trylogii	181
Filip Borek – Heideggera fenomenologiczna metoda interpretacji Kantowskiej estetyki transcendentalnej	193

RECENZJE I PRZEGLĄDY

Łukasz Jonak – W obliczu Gai, w obliczu wojny	205
Marcin Krassowski – W las	212
Barbara Dynda – Jak żyć w martwych czasach? Wokół projektu przetrwania	215
Anna Jaroszuk – Liczne zmagania i wiele ciekawych rzeczy	218
Jan Szpilka – Do serca białej Ameryki	221

CONTENTS

Roman Chymkowski, Agnieszka Karpowicz, Anna Wandzel – Towards Plant Cultural History. Some Introductory Remarks	9
Roman Chymkowski, Agata Koprowicz – A Green Deposit for a Rainy Day. Seed Banks as the Places of the Future	19
Piotr Koryś – Golden Meadows, Potato Fields and Beet Strips. Vegetation Landscape of the Polish Village in the Perspective of Economic History	33
Mateusz Salwa – A Natural Monument and Going Beyond Anthropocentrism	45
Anna Wandzel – “Letters on the Leaves”. Mediality of Plants in Karolina Grzywnowicz’s <i>Grün Zielony</i> Project	63
Sara Herczyńska – Whose Heritage Are Birches? Around Łukasz Surowiec’s <i>Berlin-Birkenau</i> Project	75
Agnieszka Karpowicz – The Green Spot of Poland. Naturalization of the Masurian Landscape in Tourist Narratives	85
Anna Gańko, Anna Wandzel – Weeds and Ruins. On the Relationships Between Landscape and Memory in Karolina Grzywnowicz’s <i>Chwasty</i> [Weeds] Project	105
Błażej Popławski – Cocoa Trees on the Shores of the Vistula? A Contribution to the Analysis of the Perception of Exotic Plants in Poland	121
Weronika Parfianowicz – Potted Utopia? Indoor Plants in the Warsaw Housing Cooperative ...	131
Bogumiła Staniów – Metaphors of Plants in Children’s Nature Calendars (<i>Razem ze słonkiem</i> [Together with the Sun] and <i>Głos przyrody</i> [Voice of Nature]) by Maria Kownacka and Maria Kowalewska	145
Jakub Osiński – Józef Wittlin’s Forgotten Plant History	161

HUMANIST PERSPECTIVE

Agnieszka Więckiewicz – Preserving That Which is Fleeting. Archiving Strategies in <i>Panna</i> <i>Lilianka</i> [Miss Lilianka] by Ryszard Schubert	171
Wacław Forajter – Sienkiewicz’s Shotgun. Introduction to Studies on Hunting Practices of the Author of The Trilogy	181
Filip Borek – Heidegger’s Phenomenological Method of Interpreting Kant’s Transcendental Aesthetics	193

REVIEWS AND SURVEYS

Łukasz Jonak – In the Face of Gaia, in the Face of War	205
Marcin Krassowski – Into the Forest	212
Barbara Dynda – How to Live in Dead Times? Around the Survival Project	215
Anna Jaroszuk – Numerous Struggles and Many Interesting Things	218
Jan Szpilka – To the Heart of White America	221

W STRONĘ ROŚLINNYCH HISTORII KULTURY. KILKA UWAG WSTĘPNYCH

Kiedy w 1994 roku Kristen Hastrup nawoływała, żeby humanistyka na nowo zajęła się badaniem natury – „odzyskując ten obszar wiedzy, który w służbie rewolucji naukowej stał się monopolem nauk przyrodniczych”¹ – badaczka miała na celu ujawnienie kulturowego charakteru historii naturalnej jako dyskursywnej konstrukcji złożonej z historycznie zmiennych i społecznie uwarunkowanych metafor, form narracji i modeli teoretycznych. Dziś humanistki i humaniści postulują także przeformułowanie ich własnej dziedziny wiedzy z wykorzystaniem odkryć współczesnej biologii, które, jak podkreśla Andreas Hejnlol, „wymuszają na nas opowiadanie zupełnie innych historii, przy użyciu skrajnie odmiennych metafor – takich, które kwestionują przyjęte od lat hierarchie [...], prowadząc do rekonfiguracji naszej własnej pozycji w świecie żywych istot, zarówno tym przeszłym, jak i tym współczesnym”². Ewa Domańska proponuje nazywać taką humanistykę „humanistyką ekologiczną”, ponieważ ta czyni obiektem swoich badań świat pojmowany jako relacyjne środowisko, oparte na „wzajemnych związkach, współzależności i współbycia [...] bytów i istot ludzkich i nie-ludzkich”, które badaczki i badacze współtworzą i przetwarzają w toku rozmaitych praktyk naukowych³.

Niniejszy numer „Przeglądu Humanistycznego”, poświęcony roślinnym historiom kultury polskiej, jest próbą uprawiania tego rodzaju humanistyki. Zamiast definiować z góry, na czym takie historie kultury miałyby polegać, zaprosiliśmy do udziału w numerze autorki i autorów korzystających z różnych metodologii, aby na własną rękę spróbowali odnaleźć w swoich dziedzinach ślady, obrazy i metafory, które z jednej strony udowadniałyby kluczową rolę przyrody w wytwarzaniu, podtrzymywaniu i przetwarzaniu światów kulturowych, a z drugiej ilustrowałyby rozmaite sposoby, w jakie współczesna humanistyka może opisywać skomplikowane, czasoprzestrzenne, materialne, symboliczne i społeczne relacje nawiązywane przez rośliny i ludzi w obrębie wspólnych i historycznie zmiennych środowisk⁴.

¹ Kristen Hastrup, *Natura jako przestrzeń historyczna*, przeł. Sławomir Sikora, „Konteksty” 1994, nr 3–4, s. 13.

² Andreas Hejnlol, *Ladders, Trees, Complexity, and Other Metaphors in Evolutionary Thinking*, w: *Arts of Living on a Damaged Planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene*, red. Anna Lowenhaupt Tsing, Heather Anne Swanson, Elaine Gan, Nils Bubandt, Minneapolis–London: University of Minnesota Press 2017, s. G87.

³ Ewa Domańska, *Humanistyka ekologiczna*, „Teksty Drugie” 2013, nr 1–2, s. 15.

⁴ Tim Ingold, *The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*, Oxon–New York: Routledge 2011.

Autorki i autorzy zebranych w tym numerze tekstów odpowiadają na te pytania na najróżniejsze sposoby, co uświadamia nam inherentnie transdyscyplinarny charakter badań nad roślinnymi historiami polskiej kultury, a co za tym idzie, konieczność podejmowania bliskiej współpracy pomiędzy przedstawicielkami i przedstawicielami różnych dyscyplin: etnografii, antropologii, filozofii i literaturoznawstwa, historii gospodarczej i historii sztuki, a także innymi badaczkami i badaczami, którzy parając się różnorodnymi gałęziami humanistyki, mogą przypominać, że metafora ich dyscypliny jako drzewa powinna inspirować do współpracy w ramach jednego systemu, którego różne moduły wspierają wspólny rozrost i przetrwanie nie tylko całego organizmu, ale i całego ekosystemu współtworzącego to drzewo i przez nie współtworzonego.

Istotne dla nas było więc nie tylko to, co badaczki i badacze odkrywają na temat roślinnych historii kultury, ale i to, jak zdecydują się o swoich odkryciach napisać. Wreszcie, jak podkreślają chociażby Donna Haraway i Maria Puig de la Bellacasa, nasze zapośredniczone przez język praktyki wytwarzania wiedzy – „myślenie, prowadzenie kwerend, opowiadanie historii, formułowanie określeń, sprawozdawanie” – mają dziś jeszcze większy niż kiedyś wpływ na „materializowanie się świata”⁵ i na nasze relacje z innymi gatunkami⁶. Podtrzymywanie klasycznej wizji kultury jako „porządku ludzkiego wzniesionego ponad żywiołem przyrody”⁷ jest dziś nie tylko niezgodne z praktykami społecznymi, ale i niebezpieczne.

Z jednej strony, proponujemy przepisać „zwrot ku roślinom”, jaki można dziś zaobserwować na gruncie nauk humanistycznych i społecznych, z perspektywy polskiej historii kultury, badając przy tym, na ile kontekst lokalny umożliwia zweryfikowanie i zmodyfikowanie uniwersalnych założeń wypracowanych w tym nurcie. Z drugiej strony, stawiamy pytanie o to, czy roślinna historia kultury pozwala ją samą zobaczyć z nowej perspektywy. Miejsce, jakie przypisywano w niej roślinom, i praktyki, którym je poddawano, potraktować chcemy jako soczewkę pozwalającą dostrzec szersze przemiany i procesy. Pytamy więc o to, czy rośliny – niezauważalni, pozbawieni podmiotowości aktorzy społeczni – pozwalają odsłonić nieznane lub nieuświadamiane dotąd aspekty tej historii? Czy stosunek do nich może stanowić wznięty w procesy historyczne, a także pomagać je reinterpretować?

Aby odpowiedzieć na te pytania, proponujemy nie tyle przepisanie wybranych momentów historii kultury polskiej z perspektywy roślin, ile przyjrzenie się ludzkim praktykom skupionym na roślinach, podkreślając ich niezbywalnie relacyjny sposób istnienia w rzeczywistości kulturowej. Interesuje nas więc ich rola oraz wyobrażenie o niej w procesie wytwarzania krajobrazów kulturowych, zaprzeganie w procesy modernizacyjne i tożsamościowe, ale i ideologiczno-polityczne, jak w przypadku powojennych sposobów zagospodarowywania Mazur na realnej i wyobrażonej mapie, o których pisze Agnieszka Karpowicz w tekście *Zielona plama Polski*. Pytamy o ich miejsce w utopii społecznych i projektach przyszłości, na przykład w tekście Weroniki Parfianowicz, rekonstruującej rolę, jaką przypisywano roślinom doniczkowym w przedwojennym projekcie Warszawskiej Spółdzielni

⁵ María Puig de la Bellacasa, *Matters of Care. Speculative Ethics in More Than Human Worlds*, Minneapolis–London: University of Minnesota Press 2017, s. 28.

⁶ Donna J. Haraway, *Staying with the Trouble. Making Kin in the Chthulucene*, Durham–London: Duke University Press 2016, s. 28–29.

⁷ Andrzej Mencwel, *Przedślowie: wyobrażenia antropologiczne*, w: idem, *Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2006, s. 17.

Mieszkaniowej. Śledzimy egzotyzacje, których medium są rośliny odpowiadające na różne modalności skontekstualizowanej historycznie potrzeby „autentyczności” i „naturalności”, również współczesne, o których opowiada tekst Błażeja Popławskiego, *Kakaowce nad Wisłą? Przyczynek do analizy percepcji roślin egzotycznych w Polsce*.

Termin „historia kultury” obejmuje szerokie spektrum tematów i stanowisk metodologicznych. Jak pokazuje w swojej błyskotliwej monografii Peter Burke⁸, pomimo niewątpliwej popularności tej perspektywy badawczej, nazywanej przez niego historią kulturową, nie sposób sformułować jej definicji inaczej niż na wysokim poziomie ogólności. W pewnym sensie o tym, czym jest historia kultury, świadczy jej usytuowanie w strukturach akademickich – za historyków kultury uważają się nie tylko niektórzy historycy, ale też antropologowie i socjologowie. Najkrócej rzecz ujmując, można by powiedzieć, że historia kultury jest dziedziną humanistyki znajdującą się na przecięciu historiografii, socjologii, filozofii i antropologii kultury. Przywoływani przez Burke’a uczeni, którzy mieli największy wpływ na uformowanie się tej perspektywy: Michaił Bachtin, Norbert Elias, Michel Foucault i Pierre Bourdieu, każdy na swój sposób, budowali bardzo ambitne i – jak pokazał czas – niezwykle inspirujące syntezy ponad granicami tradycyjnie pojętych dyscyplin akademickich. W nawiązaniu do ujęć proponowanych przez tych badaczy opowiedzieć więc chcemy nie tyle jedną historię, ile wiele różnych historii, dla których punktem wyjścia byłyby praktyki kulturowe, badane i rekonstruowane na podstawie źródeł o różnym statusie: czasopism, materiałów prasowych, projektów artystycznych, forów internetowych, przewodników turystycznych i innych. Aby odnaleźć roślinne historie kultury polskiej, musimy przyjąć za Timem Ingoldem i Michaelem Marderem, że czasoprzestrzenna biografia roślin pozostaje zawsze w ścisłej, wzajemnej relacji z innymi – zarówno materialnymi, jak i społecznymi – siłami, istotami i instytucjami, współtworzącymi ich środowiska życia⁹, zadaniem zaś badaczek i badaczy jest zrozumienie i opisanie tych konkretnych, lokalnych, tymczasowych, labilnych i historycznie zmiennych relacji, które w swojej różnorodności warunkują ekologiczną historię regionu¹⁰. Pisanie roślinnych historii kultury polskiej, podobnie jak przepisywanie naturalno-kulturowej historii innych obszarów, oznacza zawsze, na co wskazują autorki i autorzy recenzowanej w tym tomie książki *Arts of Living on a Damaged Planet*, przyjęcie założenia o istnieniu wielu nowoczesności i wielu kulturowych projektów modernizacyjnych¹¹.

Czym zatem miałyby być roślinna historia kultury? Zaczniemy od tego, że dzieje kultury i „kultury”, a więc całokształtu zjawisk i procesów określanych słowem „kultura”, jak też samego tego słowa są wręcz organicznie zrośnięte z roślinami. Ludzie zawsze, choć wielorako, żyli w – dostrzeganej lub nieuświadomianej – zależności od roślin i produktów roślinnego pochodzenia: pożywienia, budulca, surowców itd. Łaciński rzeczownik *cultura* pochodzący od czasownika *coleo, colere*

⁸ Zob. Peter Burke, *Historia kulturowa: wprowadzenie*, przeł. Justyn Hunia, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012.

⁹ Tim Ingold, *Czasowość krajobrazu*, w: *Krajobraz. Antologia tekstów*, red. Beata Frydryczak, Dorota Angutek, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 2014, s. 142–147.

¹⁰ Anna Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, Princeton: Princeton University Press 2015, s. 20–23.

¹¹ Heather Swanson, Anna Lowenhaupt Tsing et al., *Introduction. Bodies Tumbled into Bodies*, w: *Arts of Living*; Mary Louise Pratt, *Coda. Concept and Chronotope*, w: *Arts of Living*, s. M7.

pierwotnie oznaczał uprawę roli, dopiero Cyceronowi zawdzięczamy jego abstrakcyjne zastosowanie. U podstaw refleksji nad tym, co dziś nazywamy kulturą, leży pragmatyczna relacja człowieka z roślinami, relacja o tyle podstawowa, że stanowiąca grunt, biologiczną i gospodarczą bazę tworzących się na niej form życia i ekspresji, z czego zdaje sprawę Piotr Koryś, przedstawiając przemiany roślinnego krajobrazu polskiej wsi w tekście *Złote lany, ziemniaczane pola i zagony buraków*. Stosunek do ziemi i szaty roślinnej wyrażający się podziałem na ludy koczownicze i osiadłe jest ważnym założeniem teorii cywilizacji *avant la lettre* przedstawionej przez Ibn Chalduna w *Al-Muqaddima*. Dziś – jak dowodzą Roman Chymkowski i Agata Koprowicz w tekście *Zielony depozyt na czarnej godzinę. Banki nasion jako miejsca przyszłości* – to właśnie w roślinach pokłada się nadzieję na przetrwanie naszego gatunku. Świadczą o tym nie tylko banki nasion, lecz także odkrywana od niedawna wartość roślin synantropijnych, obrastających nieużytki i tereny porzucone przez człowieka, dawniej traktowane jak nieestetyczne i zbędne chwasty, a dziś, w obliczu apokaliptycznych leków, coraz częściej doceniane ze względu na możliwość przetrwania, wzrastania i rozwoju w najmniej korzystnych czy ekstremalnych wręcz, zurbanizowanych i zindustrializowanych warunkach¹².

Trudno nie zauważyć związku zainteresowań florą w naukach humanistycznych i społecznych z właściwymi wielu ich nurtom akcentami krytycznymi, takimi jak demaskowanie destrukcyjnego wpływu współczesnej zglobalizowanej gospodarki kapitalistycznej zarówno na przyrodę, jak i na więzi społeczne. W tym ujęciu kapitalizm traktuje naturę albo jako zasoby, albo jako przeszkodę, którą trzeba obejść. Światopoglądowe, a nierzadko polityczne zaangażowanie widać nie tylko w pracach dotyczących zjawisk współczesnych, ale także w monografiach historycznych, czego przykładem jest klasyczna już książka Artura Warmana o dziejach kukurydzy¹³.

Charakterystyczne dla tych ujęć jest traktowanie roślin i ludzi jako stanowiących części skomplikowanych systemów powiązanych wielokierunkowymi współzależnościami i wzajemnymi oddziaływaniami. Na przykładzie produkcji kakao widzimy przekształcanie się krajobrazu naturalnego pod wpływem upraw, zależność gospodarek konkretnych państw od monokultury rolnej, a także złożoną sieć globalnych powiązań łączących poszczególnych ludzi, podmioty instytucjonalne i aktorów nieludzkich¹⁴. Również działania naprawcze zakładają uwzględnienie kolektywnego charakteru relacji ludzi i roślin. Za emblematyczne można tu uznać stanowisko Félixa Guattariego – jego zdaniem reakcja na kryzys ekologiczny musi mieć charakter globalny i polegać na zasadniczych zmianach w dziedzinie polityki, ale także produkcji i konsumpcji dóbr materialnych¹⁵.

Jakkolwiek istnieje swoiste konstruktywistyczne pokusa, żeby traktować rośliny jako narzędzia, za pomocą których myślimy o świecie, do czego zachęcałaby pobieżna, literaturocentryczna lektura *Tysiąc plateau* Gillesa Deleuze’a i Félixa

¹² Beata Gawryszewska, Maciej Łepkowski, *Estetyka nieużytku we współczesnej architekturze krajobrazu miasta*, „Sztuka i Filozofia” 2016, nr 49. Zob. także Peter Del Tredici, *The Flora of the Future*, „Places Journal”, kwiecień 2014, <https://doi.org/10.22269/140417> [dostęp: 31.01.2018].

¹³ Zob. Arturo Warman, *Corn & Capitalism. How a Botanical Bastard Grew to Global Dominance*, przeł. Nancy L. Westrate, Chapel Hill–London: The University of North Carolina Press 2003.

¹⁴ Zob. Błażej Popławski, Katarzyna Szeniańska, *Gorzka czekolada. Społeczne aspekty uprawy kakao w Wybrzeżu Kości Słoniowej w kontekście zasad międzynarodowego handlu i konsumpcji*, Warszawa: Polska Akcja Humanitarna 2013.

¹⁵ Zob. Félix Guattari, *Les trois écologies*, Paris: Éditions Galilée 1989, s. 13–14.

Guattariego, są one czymś mniej i czymś więcej niż metafory. Ażeby lepiej zrozumieć ich przedtekstowy, tj. materialny i vitalny charakter, warto podać w wątpliwość sens podstawowych terminów klasycznej filozofii przyrody. Najważniejszy z nich – „natura” – wywodzi się z tradycji presokratejskiej i zakłada, że świat pomimo swojej różnorodności jest całością, a przez to może być dla człowieka przedmiotem – myśli i działań – w dalekiej konsekwencji stając się jego konstruktem. Dziś mamy coraz mniej pewności na temat ontologicznych podstaw podziału na kulturę i naturę albo człowieka i zewnętrzny wobec niego świat przyrody; za przywołanymi wyżej autorami jesteśmy skłonni przyjąć, że „człowiek i natura nie są przeciwstawnymi terminami, nawet jeśli rozpatruje się je w odniesieniu do zasad przyczynowości, zdolności rozumienia czy ekspresji (przyczyna i skutek, podmiot i przedmiot itd.). Są raczej jedną i zasadniczo tą samą rzeczywistością producenta i produktu”¹⁶. Problematiczny jest również rzeczownik „rośliny” – zakłada on bowiem prymat podobieństwa nad różnicą, wspólnego wegetatywnego mianownika nad partykularnością wielorakich form życia. Poszczególne rośliny chcemy zaliczać do pewnych gatunków czy rodzajów, ale są też one konkretnymi okazami czy osobnikami, zakorzenionymi i rozrastającymi się w takiej, a nie innej czasoprzestrzeni.

Z tego punktu widzenia przymiotnik „roślinna” odsyła do perspektywy, w której zwraca się baczną uwagę na to, co organiczne i – szerzej – materialne, niekoniecznie zaś i niepierwszorzędnie semantyczne. Roślinna historia kultury należy zatem do porządku, który można by określić jako postkonstruktivistyczny. Tak zwany nowy materializm¹⁷ ukształtował się w reakcji na dominację konstrukttywizmu w wielu nurtach późnodwudziestowiecznej humanistyki. Dlatego roślinna historia kultury jest zarazem szczególnym przypadkiem historii kultury i problematyzacją, która poza jej dotychczasowe granice wykracza. Na najbardziej ogólnym poziomie można tu mówić o analogii z *animal studies*, ponieważ zarówno zwierzęta, jak i rośliny stanowią wyzwanie dla nauk humanistycznych polegające na konieczności ponownego przemyślenia narzędzi poznawczych, jakie mamy do dyspozycji, a także miejsca człowieka wśród innych form życia¹⁸.

W epoce antropocenu – który postrzegamy za Anną Tsing jako metaforę pozwalającą nam dostrzec nieodwracalny wpływ kapitalistycznych systemów produkcji na wielogatunkowe środowiska życia, ulegające coraz większej degradacji i alienacji w imię ideologii rozwoju¹⁹ – przepisanie historii społecznej tak, żeby dowartościować twórczą rolę roślin we współtworzeniu naszych światów życia, staje się warunkiem przetrwania²⁰. Patrząc wstecz, zamiast szukać nierzeczywistych, wypromowanych przez romantyzm obrazów natury nienaruszonej przez wpływ

¹⁶ Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Anty-Edyp*, przeł. Tomasz Kaszubski, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2017, s. 8.

¹⁷ Zob. Diana Coole, Samantha Frost, *Introducing the New Materialisms*, w: *New Materialisms. Ontology, Agency, and Politics*, red. Diana Coole, Samantha Frost, Durham–London: Duke University Press 2010.

¹⁸ Zob. uwagi Deleuze’a na temat myśli Spinozy i Gabriela Tarde’a (Gilles Deleuze, *Spinoza: filozofia praktyczna*, przeł. Jędrzej Brzeziński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2014; idem, *Różnica i powtórzenie*, przeł. Bogdan Banasiak, Krzysztof Matuszewski, Warszawa: KR 1997, s. 125–126).

¹⁹ Anna Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom*, s. 19.

²⁰ Ibidem, s. 21–23.

człowieka²¹, musimy raczej szukać historii przypadkowych związków, życiodajnych przepływów i kulturotwórczych kontaminacji, które pozwalały roślinom i ludziom podtrzymać wspólne, coraz bardziej zagrożone i zanieczyszczone środowiska życia²². Z tej perspektywy pisanie roślinnych historii kultury okazuje się także projektem etycznym – przyjęciem na siebie tego, co za Donna Haraway możemy nazywać o(d)powiedzialnością²³: braniem na siebie odpowiedzialności za kształt świata poprzez nieustanne odpowiadanie na jego zmiany i przepowiadanie jego naturalno-kulturowej historii na podstawie konkretnych opowieści o „nieobecności i obecności, zabijaniu i uprawianiu, życiu i śmieci”, opartych na pamięci o wszystkich istotach, które w danych układach przeżyły lub umarły²⁴.

Odkrywanie i stwarzanie takich historii jest jednak współcześnie trudnym zadaniem, nie tylko ze względu na ograniczenia języka poszczególnych dyscyplin naukowych. Czasowość roślin, której dostrzeżenie jest warunkiem zrozumienia historycznych związków ludzi i przyrody, wymyka się codziennej obserwacji. Jak zauważa Marder, zakorzenienie roślin w konkretnej przestrzeni w sprzężeniu z powolnym z perspektywy człowieka tempem ich rozrostu i obumierania, prowadzi często do przekonania o ich pasywności. Ich cykliczny, sezonowy tryb życia zostaje przez człowieka naturalizowany, stając się przeźroczystym, codziennym tłem dla ludzkich aktywności, nawet gdy wyznacza ich rytm. Heterogeniczne biografie poszczególnych gatunków, żyjących raz dłużej niż kilka ludzkich pokoleń, a raz krócej niż tydzień, może jeszcze mocniej utrudniać zauważenie wpływu, jaki zakorzenione w danym obszarze rośliny mają na lokalną społeczność i całe środowisko jej życia²⁵. Paradoksalnie naszą relację z otaczającą roślinnością dostrzegamy zazwyczaj tylko w przypadkach, gdy biologiczna czasowość roślin zostaje przerwana lub przemieniona czy to przez ingerencję innych sił przyrody, czy przez człowieka, który za pomocą rozmaitych technologii – takich jak ogrody, płodozmian, szklarnie czy biotechnologie – dopasowuje rytmy życia roślin do własnych, historycznie zmiennych potrzeb lub temporalnych cykli produkcji gospodarczej²⁶. Pisząc o krajobrazach naszego życia, Ingold podkreśla, że są one materialnym zapisem z jednej strony, heterogenicznych czasowości poszczególnych, składających się na nie bytów, a z drugiej nieustannych aktywności ludzi oraz przyrody, przetwarzających lokalne środowiska w toku wspólnych praktyk oraz procesów²⁷.

Gdzie jednak możemy szukać w Polsce śladów tych emergentnych, a przez to i prekaryjnych „asemblaży ludzi i nie-ludzi”²⁸, które do dziś warunkują nasze środowiska życia? Zarówno historyczna, radziecka polityka przemysłowej

²¹ Dan Handel, *It Goes on Like a Forest*, w: *The Word for World is Still Forest*, red. Anne-Sophie Springer, Etienne Turpin, Berlin: Intercalations 4 2017.

²² Anna Lowenhaupt Tsing, *The Mushroom*, s. 27.

²³ Donna J. Haraway, *Staying*, s. 28. Haraway posługuje się w swoim tekście polegającym na grze słów terminem *response-ability*, który jest na polski nieprzekładalny. Z szacunku dla poetyki autorki, którą ta traktuje jako jeden z elementów swojej metodologii, postanowiliśmy zaproponować odpowiednik wykorzystujący polskojęzyczną grę znaczeń.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Michael Marder, *Plant-Thinking. A Philosophy of Vegetal Life*, New York: Columbia University Press 2013, s. 20–21, 95–96.

²⁶ Ibidem, s. 100–104.

²⁷ Tim Ingold, *Czasowość krajobrazu*, s. 142–147.

²⁸ Ibidem, s. 19.

industrializacji całego ZSRR, jak i współczesna, polska polityka gospodarczego rozwoju regularnie doprowadzały do wyniszczania całych ekosystemów w imię projektowanych na przyszłość zysków²⁹. Niezliczone gatunki drzew, krzewów, kwiatów czy traw były także cyklicznie wycinane, przesadzane, zasadzane i odgradzane w ramach rozmaitych strategii przebudowywania lokalnych krajobrazów w celu uprawnomożenia władzy tej czy innej danej grupy panującej³⁰. Spowodowane globalnym kryzysem ekologicznym nasilające się kataklizmy również znacząco wpłynęły na biografie konkretnych, materialnych środowisk, w których dziś staramy się odnaleźć pozostałości roślinnych historii kultury polskiej. „Każdy krajobraz jest nawiedzany przez przeszłe sposoby życia” jego ludzkich i nieludzkich mieszkańców, twierdzą jednak redaktorki i redaktorzy monografii *Arts of Living on a Damaged Planet*³¹. Gdzie więc możemy dostrzec w naszym kulturowo-przyrodniczym otoczeniu ruiny przeszłych środowisk i jak możemy sprawdzić, w jakim stopniu one wciąż na nas oddziałują? Na pytania te próbują odpowiedzieć autorzy i autorki podejmujący temat wykorzystywania roślin, a co ciekawe, przede wszystkim drzew, w politykach pamięci, będących dziś również ważnym tematem praktyk artystycznych, takich jak *Chwasty* Karoliny Grzywnowicz, analizowane przez Annę Gańko i Annę Wandzel, *Berlin-Birkenau* przywoływany przez Sarę Herczyńską lub *Grün | Zielony*, badany przez Annę Wandzel. Różne praktyki społecznego pamiętania i zapominania, zarówno indywidualne, jak i zbiorowe, są – jak dowodzą autorzy i autorki tych tekstów – nierozzerwalnie związane z krajobrazami naturalnymi. Po pierwsze, rośliny pozostają jedynymi i niemymi mediami pamięci, w obliczu przesiedleń, zmian granic i traumatycznej historii XX wieku, dla której już Józef Wittlin w rekonstruowanej przez Jakuba Osińskiego historii roślinnej widział alternatywę właśnie w świecie roślinnym, a której ekstremalnym przejawem był Holocaust, badany współcześnie z perspektywy historii środowiskowej³² i upamiętniany za pomocą roślin. Po drugie, krajobrazy naturalne, które najczęściej jedynie wydają się naturalne uczestnikom kultury, a realnie są wynikiem warstwowych i naprzemiennych procesów ludzkiego zagospodarowywania i zaniechania, pozwalają traumatyczne historie maskować, umożliwiając naturalizację krajobrazu kulturowego. Pomniki przyrody, o których pisze Mateusz Salwa, stają się więc intencjonalnie lub nie pomnikami historii. Dzieje się tak między innymi ze względu na specyficzną czasowość roślin, a zwłaszcza drzew.

Tę czasoprzestrzenną rozciągłość roślin uwidaczniają dwie opozycje. Pierwsza z nich to opozycja typografii i topografii. Rośliny jako pojęcia znajdują swoje miejsce w leksykonach i słownikach, a więc w formach piśmiennych, które doskonałość osiągnęły za sprawą kultury druku. Analityczna elegancja takich dzieł

²⁹ Ewa Nowicka, *Kulturowa odmienność w działaniu. Narody duże i małe, stare i młode*, w: *Kulturowa odmienność w działaniu. Kultury i narody bez państwa*, red. Ewa Nowicka, Kraków: Nomos 2009, s. 13.

³⁰ O tym więcej zob.: Maja Fowkes, *The Green Bloc. Neo-avant-garde Art and Ecology under Socialism*, Budapest–New York: Central European University Press 2015; Adam Ostolski, *Miedzy Wschodem i Zachodem*, w: *Polski odcień zieleni. Zielone idee i siły polityczne w Polsce*, red. Przemysław Sadura, Warszawa: Heinrich Böll Stiftung 2008; Edwin Bendyk, *Zielona modernizacja*, w: *Polski odcień zieleni*.

³¹ Elaine Gan, Anna Lowenhaupt Tsing et al., *Introduction. Haunted landscapes of the Anthropocene*, w: *Arts of Living*, s. G2.

³² Zob. numer tematyczny *Środowiskowa historia Zagłady*, „Teksty Drugie” 2017, nr 2.

Linneusza jak *Systema Naturae* czy *Species Plantarum* opiera się na prostych zasadach umożliwiających klasyfikację i ujednolicone nazewnictwo wszystkich gatunków roślin. Typografia dematerializuje rośliny wewnątrz abstrakcyjnych nazw gatunkowych, wykorzeniając je z topografii, z przestrzeni wyznaczanej stopniem nachylenia terenu, żyznością gleby, wysokością względną i bezwzględną, południkami i równoleżnikami, by następnie przenieść je do przestrzeni mierzonej zestandaryzowaną paginacją. Podobnym narzędziem tekstualizującym świat roślinny zgodnie ze znanymi nam sposobami mierzenia czasu są kalendarze, analizowane w tym tomie przez Bogumiłę Staniów, ukazującą również ich szczególną podatność na metaforyzowanie i infantylizowanie, łączące je ze światem dziecięcym.

Druga opozycja dotyczy temporalnego aspektu roślin. Jako organizmy podlegające przemianom pór roku rośliny żyją w czasie cyklicznym, jednak ten „wietrzny powrót tego samego”³³ nie wyczerpuje ich sposobu istnienia w czasie. Dendrochronologiczny obraz słoju przyrostu rocznego pozwala wprawdzie zobaczyć warstwy drewna wiosennego i letniego, ale stanowi on także ślad upływu czasu linearnego, czy raczej jego koncentrycznego rozrastania się.

Na grubość słoja mogą wpływać takie czynniki jak pożary, susze czy powodzie, dlatego dendrochronologiczna kronika dowodzi, że drzewa nie są istotami pozbawionymi historii, przy czym historia ta może być i często jest związana z historią ludzi, ale nie jest z nią tożsama. Dzieje się tak zwłaszcza za sprawą czynników biologicznych. Czas życia roślin może być znacznie krótszy, ale też o wiele dłuższy niż oczekiwany czas życia człowieka – z jednej strony mamy do czynienia z roślinami jednorocznymi, z drugiej zaś z takimi, których życie mierzy się w setkach, a nawet tysiącach lat, czego nie można powiedzieć o niejednym państwie czy cywilizacji.

Kłopot z rozumieniem czasowości roślin wynika również z tego, że niezależnie od pewnych kontrowersji natury światopoglądowej życie człowieka zwykliśmy ujmować jako zaczynające się w dniu narodzin i kończące się śmiercią, tymczasem w przypadku roślin nie zawsze jest oczywiste, jaki moment należy uznać za kres życia³⁴. Pień ściętego przez człowieka drzewa stanowiącego część naturalnego ekosystemu, jakim jest las, nie może samodzielnie prowadzić fotosyntezy, ale poprzez korzenie bywa odżywiany przez drzewa z nim sąsiadujące i zdarza się, że z czasem puszcza nowe zielone pędy. Zebrane w tym numerze teksty udowadniają, że roślinne historie kultury również mają podobną zdolność – zakorzenione w lokalnych przestrzeniach i porastające środowiska naszego wspólnego życia, odradzają się ciągle od nowa, splatając w sobie biografie nie tylko pojedynczych organizmów, ale i całych regionów, gatunków oraz pokoleń.

Roman Chymkowski, Agnieszka Karpowicz, Anna Wandzel

³³ Andrzej Marzec, *Roślinna filozofia (czyli myślenie rośl-inności)*, „Czas Kultury” 2008, nr 5, s. 9.

³⁴ Zob. np. Marek Styczyński, *Rośliny – nowe wizje i praktyki społeczne*, „Czas Kultury” 2017, nr 3.

BIBLIOGRAFIA

- Arts of Living on a Damaged Planet: Ghosts and Monsters of the Anthropocene*, red. Anna Lowenhaupt Tsing, Heather Anne Swanson, Elaine Gan, Nils Bubandt, Minneapolis–London: University of Minnesota Press 2017.
- Burke Peter, *Historia kulturowa: wprowadzenie*, przeł. Justyn Hunia, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012.
- Coole Diana, Frost Samantha, *Introducing the New Materialisms*, w: *New Materialisms. Ontology, Agency, and Politics*, red. Diana Coole, Samantha Frost, Durham–London: Duke University Press 2010.
- Del Tredici Peter, *The Flora of the Future*, „Places Journal”, kwiecień 2014, <https://doi.org/10.22269/140417> [dostęp: 31.01.2018].
- Deleuze Gilles, *Różnica i powtórzenie*, przeł. Bogdan Banasiak, Krzysztof Matuszewski, Warszawa: KR 1997.
- Deleuze Gilles, *Spinoza: filozofia praktyczna*, przeł. Jędrzej Brzeziński, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2014.
- Deleuze Gilles, Guattari Félix, *Anty-Edyp*, przeł. Tomasz Kaszubski, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2017.
- Deleuze Gilles, Guattari Félix, *Tysiąc plateau*, wstęp Michał Herer, Warszawa: bęc zmiana 2015.
- Domańska Ewa, *Humanistyka ekologiczna*, „Teksty Drugie” 2013, nr 1–2.
- Fowkes Maja, *The Green Bloc. Neo-avant-garde Art and Ecology under Socialism*, Budapest–New York: Central European University Press 2015.
- Gawryszewska Beata, Łepkowski Maciej, *Estetyka nieużytku we współczesnej architekturze krajobrazu miasta*, „Sztuka i Filozofia” 2016, nr 49.
- Guattari Félix, *Les trois écologies*, Paris: Éditions Galilée 1989.
- Haraway Donna J., *Staying with the Trouble. Making Kin in the Chthulucene*, Durham–London: Duke University Press 2016.
- Hastrup Kirsten, *Natura jako przestrzeń historyczna*, przeł. Sławomir Sikora, „Konteksty” 1994, nr 3–4.
- Ingold Tim, *Czasowość krajobrazu*, w: *Krajobraz. Antologia tekstów*, red. Beata Frydryczak, Dorota Angutek, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 2014.
- Ingold Tim, *The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*, New York: Routledge 2011.
- Marder Michael, *Plant-Thinking. A Philosophy of Vegetal Life*, New York: Columbia University Press 2013.
- Marzec Andrzej, *Roślinna filozofia (czyli myślenie roślinności)*, „Czas Kultury” 2008, nr 5.
- Mencwel Andrzej, *Wyobraźnia antropologiczna. Próby i studia*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2006.
- Nowicka Ewa, *Kulturowa odmienność w działaniu. Narody duże i małe, stare i młode*, w: *Kulturowa odmienność w działaniu. Kultury i narody bez państwa*, red. Ewa Nowicka, Kraków: Nomos 2009.
- Polski odcień zieleni. Zielone idee i siły polityczne w Polsce*, red. Przemysław Sadura, Warszawa: Heinrich Böll Stiftung 2008.
- Popławski Błażej, Szeniawska Katarzyna, *Gorzka czekolada. Społeczne aspekty uprawy kakao w Wybrzeżu Kości Słoniowej w kontekście zasad międzynarodowego handlu i konsumpcji*, Warszawa: Polska Akcja Humanitarna 2013.
- Puig de la Bellacasa Maria, *Matters of Care. Speculative Ethics in More Than Human Worlds*, Minneapolis–London: University of Minnesota Press 2017.
- The Word for World is Still Forest*, red. Anne-Sophie Springer, Etienne Turpin, Berlin: Intercalations 4 2017.
- Tsing Lowenhaupt Anna, *The Mushroom at the End of the World: On the Possibility of Life in Capitalist Ruins*, Princeton: Princeton University Press 2015.
- Styczyński Marek, *Rośliny – nowe wizje i praktyki społeczne*, „Czas Kultury” 2017, nr 3.
- Warman Arturo, *Corn & Capitalism. How a Botanical Bastard Grew to Global Dominance*, przeł. Nancy L. Westrate, Chapel Hill–London: The University of North Carolina Press 2003.

Roman Chymkowski
(Uniwersytet Warszawski)

Agata Koprowicz
(Uniwersytet Warszawski)

ZIELONY DEPOZYT NA CZARNĄ GODZINĘ. BANKI NASION JAKO MIEJSCA PRZYSZŁOŚCI

PODŁOŻE

Jedną z najkrwawszych kampanii pierwszej wojny światowej była bitwa pod Passchendaele trwająca od 31 lipca do 6 listopada 1917 roku. Wielka liczba ofiar nie przyczyniła się do istotnej ze strategicznego punktu widzenia zmiany w układzie sił. Intensywne bombardowania przeorały nieurodzajne, bagniste ziemie zachodniej Flandrii, mieszając je z ciałami setek tysięcy poległych żołnierzy. W okopach i rowach, na koleinach i grobach, podobnie jak na wielu innych polach bitew, już w trakcie działań wojennych zaczęły masowo wyrastać maki¹. Obraz maków kwitnących na tych wielkich cmentarzyskach stał się symbolem przelanej wówczas krwi. Czerwone maki podczas Dnia Pamięci obchodzonego w Wielkiej Brytanii 11 listopada są nośnikiem pamięci o poległych, a flandryjskie pola, na których toczyły się walki, to miejsce pamięci w rozumieniu, jakie zaproponował Pierre Nora².

Fenomen maków rozkwitających na polach bitew szybko zwrócił uwagę uczonych. Arthur William Hill (od 1922 roku dyrektor Królewskich Ogródów Botanicznych w Kew) jeszcze przed zakończeniem wojny opublikował artykuł zdający sprawę z wyników prowadzonych przez niego badań szaty roślinnej w Dolinie Sommy, na terenie, który pod wpływem toczonych walk zmienił się nie do poznania³. Pisał: „Nigdzie, jak sądzę, nie można lepiej docenić skali wojennych zmagania niż na tym spokojnym pokrytym makami polu bitwy uświęconym licznymi krzyżami”⁴. Opisując bogactwo flory w Dolinie Sommy w 1917 roku, stwier-

---

¹ Zob. Paul B. Cavers, Diane L. Benoit, *Seed banks in Arable Land*, w: *Ecology of Soil Seed Banks*, red. Mary A. Leck, Thomas V. Parker, Robert L. Simpson, San Diego: Academic Press 1989, s. 310; James Alexander Wearn, Andrew Philip Budden, Sarah Catherine Veniard, David Richardson, *The flora of the Somme battlefield: A botanical perspective on a post-conflict landscape*, „First World War Studies” 2017, vol. 8, nr 1.

² Zob. Pierre Nora, *Mémoire collective*, w: *Faire de l'histoire*, red. Jacques Le Goff, Pierre Nora, Paris: Galimard 1974; Andrzej Szpociński, *Miejsca pamięci (lieux de mémoire)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4.

³ Zob. James Alexander Wearn, *Seeds of change – Paleobotany in the study of war and culture*, „Journal of War & Culture Studies” 2016, vol. 9, nr 3.

⁴ Arthur W. Hill, *The flora of the Somme battlefield*, „Bulletin of Miscellaneous Information (Royal Gardens, Kew)” 1917, nr 9/10, s. 298.

dza, że jest niemożliwe, aby taka masa nasion mogła być przeniesiona i rozsiana przez wiatry lub ptaki i że wszystkie te rośliny musiały wyrosnąć z nasion leżących w ziemi w stanie uśpienia⁵. Tego rodzaju naturalny „podziemny magazyn” to glebowy bank nasion. Nazwa ta obejmuje także wszystkie nasiona znajdujące się w ziemi lub na jej powierzchni⁶ – część z nich wykiełkuje, a część będzie przebywać w ziemi dłużej, nawet kilkadziesiąt lat. Przykład flandryjskich maków pokazuje, że działania ludzi mogą mieć bezpośredni wpływ na warunki kiełkowania nasion.

Przechowywanie nasion w celu późniejszego wysiewu jest praktycznie tak stare jak rolnictwo, ale zorganizowane zbieranie nasion w celu ochrony roślin pojawiło się dopiero w pierwszej połowie XX wieku. Mniej więcej w tym samym czasie, kiedy zarastające makami pola bitew Wielkiej Wojny stawały się miejscami pamięci, wybitny rosyjski biolog, Mikołaj Wawilow, zaczął gromadzić nasiona różnych roślin uprawnych w nadziei uchronienia ludzkości przed głodem. W ten sposób Wawilow zamierzał zachować pulę genów, dzięki której uprawy będą odporne na pasożyty, choroby i trudne warunki klimatyczne. Rozbudowywaną po dziś dzień kolekcję Wawilowa można uznać za pierwszy bank nasion, gdzie nasiona przechowuje się poza ich naturalnym środowiskiem.

BIORÓŻNORODNOŚĆ

Nasiona jako aktor społeczny wkraczają na światową scenę stosunkowo krótko po II wojnie światowej, w latach 60. XX wieku, kiedy zaczęto dostrzegać potrzebę ochrony różnych gatunków roślin. Otto Frankel, austriacki genetyk, jako pierwszy domagał się międzynarodowej współpracy w dziedzinie ich genetycznej konserwacji i zatrzymania erozji genetycznej⁷. Jego postulaty zbiegły się z modernizacją i intensyfikacją praktyk rolniczych znanych jako Zielona Rewolucja⁸. Zapoczątkował ją w 1943 roku Mexican Agricultural Project (MAP) sfinansowany przez Fundację

---

⁵ Zob. ibidem, s. 300. Na marginesie warto odnotować, że badania szaty roślinnej Doliny Sommy mają stosunkowo długą tradycję. Informacje na ten temat można znaleźć już w wydanej w 1827 roku syntetycznej pracy Thémistocle’a Lestiboudois (zob. Thémistocle Lestiboudois, *Botanographie Belgique ou Flore du Nord de la France et de la Belgique proprement dite*, Paris: Roret 1827). Badania flory na tym terenie prowadzili także Charles Pauquy i Éloy de Vicq (zob. Charles Pauquy, *Statistique botanique ou flore du département de la Somme et des environs de Paris: description de toutes les plantes qui y croissent spontanément, distribuées suivant la méthode naturelle d’une part et le système de Linnée de l’autre, avec l’indication de leur lieu natal, de leur durée, de la couleur de leurs fleurs et de leur emploi dans la médecine, les arts, et l’économie domestique*, Paris: J. B. Baillière 1834; Éloy de Vicq, *Flore du département de la Somme*, Abbeville: P. Prévost 1883).

⁶ Zob. Robert L. Simpson, Mary Allesio Leck, Thomas V. Parker, *Seed banks: General concepts and methodological issues*, w: *Ecology and Soil Seed Banks*, red. Mary Allesio Leck, Thomas V. Parker, Robert L. Simpson, San Diego–New York–Boston–London–Sydney–Tokyo–Toronto: Academic Press 1999, s. 3.

⁷ Zob. Sara Peres, *Saving the gene pool for the future: Seed banks as archives*, „Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences” 2016, nr 9 (55), s. 97.

⁸ Zob. Jonathan Harwood, *Peasant friendly plant breeding and the early years of the green revolution in Mexico*, „Agricultural History” 2009, nr 83 (3), s. 384–410.

Rockefeller, którego celem było uzyskanie wysoko wydajnych w różnych warunkach klimatycznych odmian kukurydzy i pszenicy, aby zmniejszyć głód na świecie. Podczas gdy Wawilów działał sam lub z niewielką grupą współpracowników i nie stał za nim wielki kapitał, MAP rozpoczęło erę systematycznego zbierania, oceny i przechowywania nasion i poprzedziło utworzenie pierwszego magazynu długoterminowego ich przechowywania, amerykańskiego National Seed Storage Laboratory w Kolorado w 1958 roku. Przed jego utworzeniem większość urządzeń do pozyskiwania zasobów genowych zapewniała jedynie krótkotrwałe przechowywanie. Niepożądaną konsekwencją Zielonej Rewolucji, ale także presji wolnego rynku i przemysłu spożywczego, było gwałtowne zanikanie wytworzonych w ciągu 10 tysięcy lat wielu odmian roślin uprawnych na rzecz zaledwie kilku najbardziej wydajnych. Zagrożone zostały m.in. zboża takie jak pszenica, ryż i kukurydza, a więc podstawowe źródła skrobi w diecie człowieka.

W 1967 roku the United Nations Food and Agriculture Organization (FAO) i International Biological Programme (IBP) zwołały konferencję w sprawie badań oraz konserwacji genetycznej, która ustaliła normy i plany dotyczące przechowywania roślinnego materiału genetycznego – Technical Conference on the Exploration, Utilization and Conservation of Plant Genetic Resources. W wydanej w jej wyniku publikacji za główny środek zapewnienia ochrony genetycznej Frankel uznał długoterminowy sposób przechowywania nasion, czyli banki nasion *ex situ*⁹. W odróżnieniu od glebowych banków nasion *in situ*, czyli przechowywania ich w środowisku naturalnym, banki nasion *ex situ* są specjalnie przygotowanymi przestrzeniami, gdzie nasiona są magazynowane wedle ściśle ustalonych procedur, poza ich macierzystym środowiskiem. FAO nie była jednak jednostką badawczą i brakowało jej finansowania, by zrealizować ambitne plany. W 1971 roku powołano do życia Consultative Group for International Agricultural Research (CGIAR), łączące 18 centrów badawczych dotyczących rolnictwa z różnych krajów, by wspomóc FAO w osiągnięciu celu długoterminowej konserwacji roślin. W 1974 roku CGIAR i FAO utworzyły International Board for Plant Genetic Resources (IBPGR), od 2006 roku przemianowane na Bioversity International, które obecnie koordynuje projekty dotyczące genetycznej konserwacji roślin na całym świecie, w tym we współpracy z lokalnymi ośrodkami naukowymi finansuje tworzenie banków nasion, będących szczególnym rodzajem szerzej pojętych banków genów¹⁰.

Międzynarodowe działania instytucji pod kątem prawnym i organizacyjnym określa *Konwencja o różnorodności biologicznej* sporządzona w Rio de Janeiro w 1992 roku¹¹. Stwierdza się tam m.in., że „ochrona różnorodności biologicznej jest wspólną sprawą ludzkości”. Znajdujące się na terytoriach poszczególnych państw banki nasion są instytucjami funkcjonującymi w sieci międzynarodowej wymiany. W art. 15 cytowanego dokumentu znajduje się zapis, że jego sygnatariusze zobowiązują się umożliwić innym stronom dostęp do zasobów genetycznych

⁹ Zob. *Genetic resources in plants: Their exploration and conservation*, red. Otto Frankel, Erna Bennett, Oxford: Blackwell Scientific Publications 1970.

¹⁰ Różnym od banku nasion bankiem genów jest tzw. zamrożone zoo (*frozen zoo*). Jest ono rodzajem kriobanku (materiał genetyczny znajduje się w bardzo niskich temperaturach), w którym przechowuje się geny zagrożonych gatunków zwierząt i tych już wymarłych, by umożliwić sztuczne zapłodnienie czy nawet klonowanie.

¹¹ Dz.U. 2002 nr 184 poz. 1532.

w celu ich użytkowania „w sposób racjonalny z punktu widzenia środowiska”¹², w art. 16 mówi się zaś, że wszystkie strony zobowiązują się zapewnić i ułatwić sobie nawzajem „dostęp i transfer tych technologii, które mają istotne znaczenie dla ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej lub wykorzystują zasoby genetyczne i nie powodują znacznych szkód dla środowiska”¹³.

Na świecie istnieje obecnie około 1400 banków nasion. Największymi są Globalny Bank Nasion znajdujący się na Spitsbergenie oraz angielski Millenium Seed Bank¹⁴. W pierwszym z nich (zwanym popularnie swalbardzkim) obecnie przechowuje się przeszło 700 tys. próbek nasion. Składa się z trzech podziemnych bunkrów, w których przez cały rok utrzymywana jest temperatura -18°C . Bank ten nie ma stałego personelu, jest niedostępny dla zwiedzających i ze względu na bezpieczeństwo przechowywanych w nim próbek nikt nie dysponuje wszystkimi kodami umożliwiającymi wejście do środka. Został zaprojektowany tak, by przetrwać wojnę, a jego lokalizację wybrano, biorąc pod uwagę m.in. to, że na Spitsbergenie aktywność tektoniczna jest znikoma. Wyjątkowy charakter tego banku nasion polega przede wszystkim na jego funkcji. Globalny Bank Nasion nie służy rozwiązywaniu realnych problemów związanych z głodem, o których debatuje się na forach międzynarodowych. Nasiona w nim zgromadzone nie mają być wysiane, a jedynie stanowić zabezpieczenie – rodzaj backupu – dla innych, rozproszonych po całej Ziemi banków nasion. Użycie jego zasobów przewiduje się tylko w sytuacji katastrofy. Tak stało się we wrześniu 2015 roku, kiedy International Center for Agricultural Research in Dry Areas (ICARDA) z siedzibą w Aleppo poprosiła o zwrot depozytu 116 tys. próbek ze względu na skutki wojny w Syrii. Wyjęte ze swalbardzkiego magazynu nasiona zostały przeniesione do banku w Libanie, by niezależnie od konsekwencji wojny w Syrii unikalne dziedzictwo rolnicze kraju było chronione i dostępne do użytku.

NEGOCJACJE I NIEPEWNOŚĆ

Nadrzędnym celem realizowanym przez wszystkie banki nasion jest zachowanie bioróżnorodności, zwłaszcza roślin uprawnych, metodami ochrony *ex situ*. W XX wieku, w kontekście gwałtownego zanikania wielu odmian pszenicy, ryżu czy jabłoni pod wpływem wspomnianych mechanizmów gospodarki kapitalistycznej, kwestie te nabrały szczególnego znaczenia. Dodatkowego argumentu za potrzebą ochrony bioróżnorodności upraw dostarczają obserwowane od połowy XX wieku zmiany klimatyczne określane mianem globalnego ocieplenia. Niezależnie od tego, w jakim stopniu działalność człowieka przyczynia się do tego zjawiska, można oczekiwać, że przesunięcia rocznych amplitud temperatur z dużym

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Zob. Ruth J. Eastwood, Sarah Cody, Ola T. Westengen, Roland von Bothmer, *Conservation roles of the Millennium Seed Bank and the Svalbard Global Seed Vault*, w: *Crop Wild Relatives and Climate Change*, red. Robert Redden, Shyam Singh Yadav, Nigel Maxted, Mohammad Ehsan Dulloo, Paul Smith, Chichester: Wiley-Blackwell 2015.